

Giriş. Sintaksis qrammatikanın tərkib hissələrindən biridir və söz birləşmələri, cümlə üzvləri, cümlə haqqında təlimi özündə birləşdirir. Cümlə üzvləri nədir? Cümlə üzvləri leksik mənası olan sözlərin cümlədə başqa sözlərlə məna və qrammatik cəhətdən əlaqəyə girməsi nəticəsində yaranan söz və söz birləşməsinə deyilir. Deməli, cümlə üzvləri leksik mənalı olur, yəni əsas nitq hissələri ilə ifadə olunur. Köməkçi nitq hissələrinin leksik mənası olmadığı üçün cümlə üzvü ola bilmir, sadəcə qoşmalar qoşulduğu sözlərlə birlikdə qeyri-müstəqil şəkildə cümlə üzvü ola bilər. Cümlə üzvləri 2 qrupa ayrılır: baş və II dərəcəli üzvlər. Cümlə üzvləri ilə əlaqədar biliklər mənimsədildikdə şagirdlərdə cümlə haqqında tam təsəvvür yaranır. Cümlə üzvlərini mükəmməl öyrənən şagirdlər sintaksisin bütün bəhslərini asanlıqla və şüurlu şəkildə mənimsəyirlər.

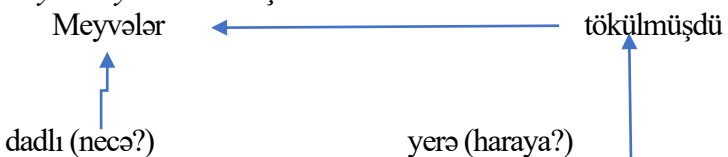
III sinifdə şagirdlər öyrənirlər ki, cümləni təşkil edən sözlər onun üzvləridir. Cümlə üzvlərinin bir qismi birinci dərəcəli, yəni aparıcı, digər qismi ikinci dərəcəli olur. Birinci dərəcəli üzvlər cümlənin baş üzvləri hesab olunur. Baş üzvlər ikidir: mübtəda və xəbər. Cümlədə kimin və nəyin haqqında danışıldığını bildirən söz mübtədədir. Xəbər isə mübtədə haqqında nə deyildiyini bildirir. Cümlədə mübtədə və xəbəri müəyyənləşdirmək üçün şagirdlər onlara sual verir. Kim? nə? hara? suallarının köməyi ilə mübtədanı, nə etdi? nə edir? nə edəcək? nə olur? nə olacaq? suallarının köməyi ilə xəbəri tapırlar. Mübtədanı xəbərdən təcrid olunmuş şəkildə öyrətmək mümkün deyil. Mübtədanı xəbərə görə, xəbərə sual verməklə tapmaq olur. Belə qarşılıqlı əlaqəli tədris baş üzvlərin müqayisəli mənimsənilməsinə təmin edir.

Əsas hissə. Cümlə üzvlərinin qarşılıqlı-müqayisəli, əlaqəli şəkildə tədrisi sintaksisin əsas məsələlərindən biridir. Cümlə üzvləri ibtadi siniflərdən tədris olunmağa başlayır. Amma ibtidai sinif dərslərində cümlə üzvləri ilə bağlı səthi məlumat öz əksini tapmışdır. İbtidai siniflərdə cümlə üzvlərinin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunması öyrədilmir. Bunu nəzərə alaraq müəllim əvvəlcədən hər bir cümlə üzvünün bir neçə nitq hissəsi ilə ifadə oluna bildiyini şagirdlərə başa salmalıdır. Şagirdlər *o, bu* əvəzliliklərinin cümlənin mübtədası (*O, tətildə Gəncəyə getdi*) ismin, sifətin, əvəzliyin cümlənin xəbəri (*Bu, bizim kəndimizdir*) vəzifəsini icra edə bildiyini öyrənirlər. Qeyd etdiyimiz kimi, baş üzvlər deyəndə mübtədə və xəbər, II dərəcəli üzvlər deyəndə isə təyin, tamamlıq və zərflilik nəzərdə tutulur.

Baş üzvlər cümlənin yaranmasında, əsas fikrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Elə məhz buna görə də baş üzvlərə cümlənin qrammatik əsası deyilir. Baş üzvlərdən biri olan mübtədə heç bir üzvdən asılı olmaması ilə fərqlənir, yəni ən müstəqil üzvdür. Cümlənin digər baş üzvü olan xəbər isə mübtədədə olan hərəkət və ya əlaməti izah edir. Cümlədə xəbərin formalaşması mübtədədən asılıdır. Cümlə üzvlərinin digər xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlə üzvləri sadəcə nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvləridir, mürəkkəb cümlə üzvləri isə mürəkkəb adlar, söz birləşmələri və tərkiblərlə ifadə olunan cümlə üzvləridir.

Cümlənin digər baş üzvü olan xəbər mübtədəyə aid olan hal, iş, hərəkəti bildirir. Cümlələrin formalaşmasında mübtədə kimi xəbər də əsaslı rola malikdir. Çünki xəbər vasitəsilə fikrimizi tamamlayırıq, xəbər vasitəsilə, bir növ, cümləyə nöqtə qoyuruq. Xəbər cümlənin zəruri üzvüdür, çünki xəbər vasitəsilə biz fikirlərimizi, demək istədiklərimizi təsdiq və ya inkar edirik. Nəyə görə deyirlər xəbər hökmü bildirir? Məsələn, *O, dünən sizə*. Cümlə natamamdır, xəbər yoxdur, ona görə də mübtədanın, yəni onun nə etdiyini bilmirik. Xəbər olmasa, biz mübtədanın nə iş gördüyünü bilmərik. Cümləni *O, dünən sizə zəng etmişdi* şəklində tamamlasaq, fikrin təsdiq olduğunu, mübtədanın nə iş gördüyünü bilərik.

Cümlə üzvləri mövzusunun şagirdlərin biliklərinə əsaslanaraq tədris etmək lazımdır. Şagirdlərə artıq məlumdur ki, cümlə bitmiş fikir ifadə edən nitq vahidlərindən biridir. Bu nitq vahidində olan fikir cümləni əmələ gətirən sözlər, yəni cümlə üzvləri vasitəsilə ifadə olunur. Cümlə daxilində bütün sözləri cümlə üzvü adlandırmaq olmaz. Bu sözlər bir-biri ilə qrammatik əlaqəyə girib müəyyən fikir bildirdikdən sonra cümlə üzvü ola bilər. Buna görə də cümlədə bir-biri ilə əlaqəyə girə bilməyən sözləri cümlə üzvü hesab etmək yanlışdır. Cümlə üzvlərini yalnız cümlə daxilində, yəni bitmiş fikir ifadə edən nitq vahidində axtarmaq lazımdır. Çünki cümləni əmələ gətirən onun tərkib hissələridir, yəni üzvləridir. Onları bir-birindən təcrid edən zaman cümlə üzvü ola bilmir. Məsələn: *dəftər, çanta* sözləri, *məktəb direktoru* birləşməsi cümlənin baş üzvlərindən mübtədanın suallarına cavab versə belə, bu sözləri ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü hesab etmək doğru deyil. Onlar cümlənin digər baş üzvü olan xəbərlə əlaqəyə girib, *Dəftər masanın üzərindədir, Çanta anamındır, Məktəb direktoru gec gəlmişdi* şəklində bitmiş fikri bildirdikdə cümlənin mübtədası ola bilər. Hələ III sinifdən şagirdlərə məlumdur ki, cümlənin baş, aparıcı üzvləri mübtədə və xəbər, II dərəcəli üzvləri isə təyin, tamamlıq və zərflilikdir. Bunu əyani şəkildə göstərmək üçün şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun cümlələri təhlil edərək onların sxemini aşağıdakı kimi göstərmək olar: *Dadlı meyvələr yerə tökülmüşdü*.

Müəllim şagirdlərin diqqətini ona cəlb edir ki, mübtədə və xəbər cümlənin qrammatik əsasını təşkil etdiyinə görə ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı olmadan da bir-biri ilə birləşərək bitmiş fikri ifadə edə bilər.

ifadə olunmuş mürəkkəb xəbərlərin məna xüsusiyyətlərinə əlb etmək mümkündür. Məsələn, Sən tapşırığa əməl etməlisən. Sən tapşırığa əməl etməyə bilməzsən cümlələrini şagirdlərə təqdim edib, izah etmək olar ki, həmin cümlələrin xəbəri, təxminən, eyni mənanı bildirsə də, bunlar incə məna çalarlıqları ilə bir-birindən xeyli fərqlənir. Belə ki, birinci cümlədəki *əməl etməlisən* xəbərində söz söyləyənin dinləyəne tapşırılmış işi yerinə yetirməyi məsləhət bilməsi mənası ifadə edilmişsə, ikinci cümlədəki *əməl etməyə bilməzsən* xəbərində danışan dinləyəne tapşırılmış işi icra etməklə əlaqədar hansı ixtiyara malik olduğunu bilmək, bir növ, ona hüquqi məsləhət vermək mənası ifadə edilmişdir. Digər tərəfdən də həmin xəbərdə işin icrasına dair müəyyən tələbkarlıq irəli sürülür. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, sinonim feillərlə ifadə edilmiş xəbərləri həmişə eyni məqamda işlətmək deyil. Onların cümlədə dəqiq və məqsəduyğun şəkildə işlədilməsi ifadə edilən fikrin məqsəd və vasitələri ilə yaxından bağlıdır.

Təcrübə onu göstərir ki, mübtədə və xəbərin qarşılıqlı söz sırası, uzlaşması və sinonim variantlarından nitqdə məqsəduyğun şəkildə istifadə edilməsi ilə əlaqədar olan bu cür üslub məsələlərinin şagirdlərə çatdırılması onların həm nəzəri biliklərini, həm də praktik nitq vərdislərinin inkişafına kömək edir.

Xəbərlər mübtədə ilə şəxsə görə uzlaşır. Mübtədə hansı şəxsə olsa, xəbər də həmin şəxsə olur. Məsələn: *Mən* bədii kitabları çox oxuyuram. *Sən* bu günlərdə şəhərə gedəcəksən. Xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə də uzlaşır – mübtədə tək olduqda xəbər də tək, cəm olduqda xəbərdə cəm olur. Məsələn:

Tək	Cəm
Mən oxuyuram.	Biz oxuyuruq.
Sən oxuyursan.	Siz oxuyursunuz.
O oxuyur.	Onlar oxuyurlar.

III şəxsin cəmində xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşa da bilir, uzlaşmayada bilir. Bu aşağıdakı qayda üzrədir:

1. III şəxsə insan anlayışı bildirən mübtədə cəm olduqda xəbər də əksər hallarda cəm olur. Məsələn: *Şagirdlər gözəl binalara tamaşa edirlər*. Bəzi hallarda kəmiyyətə uzlaşmayada bilir. Məsələn: *Onlar qonağı qarşılamağa getmişdi* – bu cümləni belə uzlaşdırmaq olar: *Onlar qonağı qarşılamağa getmişdilər*.

2. Heyvan anlayışı bildirən mübtədə cəm olduqda xəbər də cəm olur, tək də olur. Məsələn: *İtlər hürüşürdü* – *İtlər hürüşürdülər*.

3. Mübtədə ilə cansız varlıqlar ifadə olunduqda xəbər əksər hallarda onunla uzlaşmır. Məsələn: *Yarpaqlar töküldü*. *Evlər tikildi*.

Nəticə. IV sinifdə şagirdlərin mövcud biliklərinə əsaslanaraq, mübtədə və xəbər haqqında bir sıra yeni məlumatlar vermək nəzərdə tutulur. Mübtədanı öyrədikən onun ayrı-ayrı nitq hissələri, söz birləşmələri, müxtəlif tərkiblərlə ifadə olunması, cümlədə xəbəre sual verməklə mübtədanın tapılması, *o, bu* əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalardan sonra vergülün işlədilməsi, mübtədanın onun sinonimi ilə əvəz olunması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Xəbərin tədrisi zamanı isə onun həm feil, həm də digər nitq hissələri ilə ifadə edilməsi, mübtədanın tələbindən doğan suala cavab verməsi, mübtədə ilə şəxsə və əmiyyətə görə uzlaşması, yerinə görə müvafiq sinonimlərlə əvəz edilməsi üzərində müəyyən iş aparmaq lazım gəlir. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər oxu zamanı intonasiyaya düzgün riayət edə bilmir, fasilələri yerli-yerində işlətmir, danışqda eyni sözləri (xüsusilə mübtədə və xəbəri) təkrar edərək nitqi ağırlaşdırmaqla bərabər, onun ifadəliliyini pozur, danışq zamanı rabitəli nitqin tələblərinə cavab verə bilmirlər. Ona görə də baş üzvlərin tədrisi zamanı intonasiya və üslubiyyət üzrə işlərə də müəyyən yer verilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1968, 262 s.
2. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 384 s.
3. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı, 2016, 403 s.
4. Həsənov Q.M. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: ADU, 1981, 83 s.
5. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
6. Kərimov, Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası (Dərslük). Bakı: Kövsər, 2011, 564 s.

Açar sözlər: qrammatika, cümlənin baş üzvləri, mübtədə, xəbər, uzlaşma

Ключевые слова: грамматика, главные члены предложения, подлежащее, сказуемое, соглашение

Key words: grammar, main parts of the sentence, subject, news, reconciliation

Xülasə

Qrammatikanın tərkib hissələrindən biri olan sintaksis bir sıra mövzuları əhatə edir. Cümlə üzvləri də həmin mövzulardan biridir. Cümlənin tərkibinə daxil olan bütün elementlər onun üzvü ola bilməz. Cümlə tərkibində çıxış edən dil elementlərindən yalnız elələri cümlə üzvü olur ki, onlar bu tərkibin hər hansı bir üzvü ilə qrammatik və məntiqi əlaqəyə girmiş olsun. Başqa sözlə, cümlə üzvlərindən heç olmasa biri ilə sintaktik əlaqəyə girməyən bir vahid həmin cümlənin üzvü hesab edilmir. Həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə bu mövzuların tədrisinə ciddi yanaşılmalıdır. Tədris zamanı qeyd olunmalıdır ki, mübtədanı xəbərdən təcrid olunmuş şəkildə öyrətmək olmaz. Çünki mübtədanı xəbəre görə, xəbəre sual verməklə tapmaq olur. Baş üzvlərin tədrisinin səmərəli öyrədilməsi vacibdir. Baş üzvlər cümlənin struktur əsasını təşkil edir. Mübtədə-xəbər əlaqəsi nəticəsində cümlədə predikativlik və fikir bitkinliyi yaranır. Sözlün, söz birləşməsinin cümlə üzvü olması üçün onun cümlənin digər üzvləri ilə əlaqələnməsi vacibdir. Cümlə üzvləri bir - biriləri ilə qrammatik (sintaktik)

əlaqədə olur. Həmcins üzvlər tabesizlik əlaqəsi ilə, mübtəda və xəbər uzlaşma əlaqəsi ilə, təyin təyin olunanla yanaşma əlaqəsi ilə, tamamlıq xəbərlə idarə əlaqəsi ilə, zərflik xəbərlə idarə və ya ya naşma əlaqəsi ilə əlaqələnir. Tədris zamanı mübtədanı xəbərdən, xəbəri mübtədan ayrı, təcrid olunmuş şəkildə tədris etmək cümlənin qrammatik əsasının, yəni mübtəda və xəbərin zəif şəkildə qavranılmasına səbəb ola bilər.

Резюме

Синтаксис, являющийся одним из компонентов грамматики, охватывает ряд тем. Члены предложения — одна из таких тем. Все элементы, входящие в состав предложения, не могут быть его членами. Среди языковых элементов, входящих в состав предложения, членом предложения становятся только те, которые имеют грамматическую и логическую связь с каким-либо членом этого состава. Другими словами, единица, которая не вступает в синтаксическую связь хотя бы с одним из членов предложения, не считается членом этого предложения. К преподаванию этих предметов следует серьезно относиться как в средней школе, так и в высшей школе. Во время обучения следует отметить, что проповедника нельзя обучать в отрыве от вестей. Потому что найти мессенджера можно по новостям, задавая вопросы о новостях. Важно эффективно обучать преподаванию старших членов. Главные члены составляют структурную основу предложения. В результате связи вестника и вестей в предложении возникают предикативность и мыслительная истощенность. Чтобы слово или словосочетание было частью предложения, важно, чтобы оно было связано с другими частями предложения. Члены предложения находятся в грамматической (синтаксической) связи друг с другом. Члены одного рода связаны отношением подчинения, предлог и сказуемое - отношением согласия, сказуемое - предложным отношением, полнота - предложным отношением, наречие - предикатом или отношением приближения. В процессе обучения преподавание предмета в отрыве от предмета, а предмета от предмета может привести к плохому пониманию грамматической основы предложения, то есть подлежащего и подлежащего.

Summary

Syntax, which is one of the components of grammar, covers a number of topics. Sentence members are one of those topics. All elements included in the composition of the sentence cannot be members of it. Among the linguistic elements appearing in the composition of the sentence, only those that have a grammatical and logical connection with any member of this composition become a sentence member. In other words, a unit that does not enter into a syntactic relationship with at least one of the sentence members is not considered a member of that sentence. The teaching of these subjects should be taken seriously both in secondary schools and in higher schools. During teaching, it should be noted that the preacher cannot be taught in isolation from the message. Because you can find the messenger according to the news, by asking questions about the news. It is important to effectively teach the teaching of senior members. The main members form the structural basis of the sentence. As a result of the messenger-news connection, predicativeness and thought exhaustion arise in the sentence. In order for a word or phrase to be a part of a sentence, it is important that it is related to other parts of the sentence. Sentence members are in grammatical (syntactic) relationship with each other. The members of the same gender are related by the relation of subordination, the preposition and the predicate by the relation of agreement, the predicate with the prepositional relation, the completeness with the prepositional relation, the adverbial predicate with the predicate or approach relation. During teaching, teaching the subject in isolation from the subject, and the subject from the subject, may lead to a poor understanding of the grammatical basis of the sentence, that is, the subject and the subject.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova